

Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, na temelju članka V. stavak 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i članka 39. stavak 1. Poslovnika o radu Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 8. do 14. studenog 2005. godine donijelo je

ODLUKU

I.

Graditeljska cjelina - Crkva sv. Arhanđela Mihaila sa nekropolom sa stećcima u Arandelovu se proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: nacionalni spomenik).

Nacionalni spomenik je izgrađen na lokaciji označenoj kao k.č. br. 1403 i 1404 (novi premjer), što odgovara k.č. broj 1513 (stari premjer), upisan u zk. izvadak broj 250, k.o. Župa, Općina Trebinje, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Na nacionalni spomenik se primjenjuju mjere zaštite i rehabilitacije utvrđene Zakonom o provedbi odluka Povjerenstva za zaštitu nacionalnih spomenika ustanovljenog sukladno Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini ("Službeni glasnik Republike Srpske" broj 9/02).

II.

Vlada Republike Srpske je dužna osigurati pravne, naučne, tehničke, administrativne i finansijske mjere za zaštitu, konzervaciju, rehabilitaciju i prezentaciju nacionalnog spomenika.

Vlada Republike Srpske je dužna osigurati sredstva za izradu i provedbu potrebite tehničke dokumentacije za rehabilitaciju nacionalnog spomenika.

Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika (u daljnjem tekstu: Povjerenstvo) utvrdit će tehničke uvjete i osigurati finansijska sredstva za izradu i postavljanje informacijske ploče sa temeljnim podacima o spomeniku i odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom.

III.

I. zona zaštite obuhvaća prostor definiran u točki I. stavak 2. ove odluke. U okviru ove zone predviđene mjere zaštite su:

- dopuštena je izvedba isključivo konzervatorsko-restauratorskih radova uz odobren projekt i stručni nadzor nadležne službe zaštite naslijeđa na razini Republike Srpske (u daljnjem tekstu: nadležna služba zaštite);
- zabrana obavljanja svih radova na infrastrukturi osim u iznimnim slučajevima uz odobrenje ministarstva nadležnog za prostorno uređenje u Republici Srpskoj i stručni nadzor nadležne službe zaštite.

II. zona zaštite obuhvaća radijus od 100 m od zaštićene zone I. U okviru ove zone utvrđuju se sljedeće mjere zaštite:

- dopuštena je isključivo stambena izgradnja maksimalnog gabarita 10x12 m i maksimalne visine 6,50 m do početka krovništa, odnosno spratnosti P+1;
- zabrana odlaganja svih vrsta otpada;
- zabrana izgradnje industrijskih objekata;
- zabrana lokacije potencijalnih zagađivača okolice.

Vlada Republike Srpske je dužna osigurati izradu elaborata zaštite objekta Crkve sv. Arhanđela Mihaila u Arandjelovu, slika i nekropole sa stećcima sa predloženim mjerama na temelju kojih će se izvršiti radovi na restauraciji. U svezi toga potrebno je:

- analizirati uzroke koji su doveli do nastajanja pukotina na dijelu bačvastog svoda i izvršiti njihovu sanaciju;
- analizirati građevinski materijal koji je uporabljen prigodom sanacije objekta, kao i drenažnog sustava zbog vlage koja je evidentna u objektu;
- analizirati uzroke koji su doveli do pojave oštećenja na slikama;
- očistiti naslage na slikama;
- očistiti stećke;
- suzbiti razvitak biljnih organizama na stećcima;
- sanirati napukle i prelomljene spomenike;
- osigurati pristup području uređenjem prilaznog puta i staza do svih dijelova područja;
- izraditi program prezentacije nacionalnog spomenika.

IV.

Stavljaju se izvan snage svi provedbeni i razvojni prostorno-planski akti koji su oprečni odredbama ove odluke.

V.

Svatko a posebice nadležna tijela Republike Srpske, gradske i općinske službe suzdržat će se od poduzimanja bilo kakvih postupaka koji mogu oštetiti nacionalni spomenik ili dovesti u pitanje njegovu zaštitu i rehabilitaciju.

VI.

Ova odluka dostavit će se Vladi Republike Srpske, ministarstvu nadležnom za prostorno uređenje u Republici Srpskoj, nadležnoj službi zaštite naslijeđa na razini Republike Srpske, općinskim tijelima uprave nadležnim za poslove urbanizma i katastra u svrhu provedbe mjera ustvrđenih u toč. II. - V. ove odluke i nadležnom općinskom sudu radi upisa u zemljišne knjige.

VII.

Sastavni dio ove odluke je obrazloženje sa pratećom dokumentacijom koje je dostupno na uvid zainteresiranim osobama u prostorijama i na web-stranici

Povjerenstva (<http://www.aneks8komisija.com.ba>).

VIII.

Prema članku V. stavak 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, odluke Povjerenstva su konačne.

IX.

Danom donošenja ove odluke sa Privremene liste nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine («Službeni glasnik BiH» broj 33/02, «Službeni glasnik Republike Srpske» broj 79/02, «Službene novine Federacije BiH» broj 59/02 i «Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH» broj 4/03) se briše nacionalni spomenik upisan pod rednim brojem 668.

X.

Ova odluka stupa na snagu danom donošenja i objavit će se u «Službenom glasniku BiH».

Ovu odluku Povjerenstvo je donijelo u sljedećem sastavu: Zeynep Ahunbay, Amra Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović, Ljiljana Ševo i Tina Wik.

Broj: 06.2-02-229/05-4
9. studenog 2005. godine
Sarajevo

Predsjedatelj Povjerenstva
Dubravko Lovrenović

Obrazloženje

I – UVOD

Na temelju Zakona o provedbi odluka Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, uspostavljenog prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, članak 2. stavak 1, “nacionalni spomenik” je dobro koje je Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika proglasilo nacionalnim spomenikom, sukladno čl. V. i VI. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, kao i dobra upisana na Privremenu listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine («Službeni glasnik BiH» broj 33/02) sve dok Povjerenstvo ne donese konačnu odluku o njihovom statusu, a za što ne postoji vremensko ograničenje, i bez obzira je li za navedeno dobro podnesen zahtjev.

Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika je donijelo odluku o stavljanju **Crkve sv. Arhanđela Mihaila u Arandjelovu** na Privremenu listu nacionalnih spomenika pod rednim brojem **668**.

Sukladno odredbama Zakona, a na temelju članka V. stavak 4. Aneksa 8. i članka 39. Poslovnika o radu Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, Povjerenstvo je pristupilo provedbi postupka za donošenje konačne odluke o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom.

II – PRETHODNI POSTUPAK

U postupku koji je prethodio donošenju konačne odluke o proglašenju izvršen je uvid u:

- dokumentaciju o lokaciji imovine i sadašnjem vlasniku i korisniku dobra,
- podatke o dosadašnjoj zakonskoj zaštiti dobra,
- podatke o sadašnjem stanju i namjeni dobra, uključujući opis i fotografije,
- podatke o intervencijama na restauraciji ili drugoj vrsti radova na dobru itd,
- povijesnu, arhitektonsku ili drugu dokumentarnu građu o dobru koja je dana u popisu uporabe dokumentacije u okviru ove odluke.

Na temelju uvida u prikupljenu dokumentaciju i stanje dobra ustvrđeno je sljedeće:

1. Podaci o dobru

Lokacija

Selo Arandjelovo se nalazi kod Lastve, udaljeno 25 kilometara istočno od Trebinja.

Crkva sv. Arhanđela Mihaila i nekropola sa stećcima se nalaze na pravoslavnom groblju, ispod srednjovjekovnog grada Klobuka.

U dvorište Crkve se ulazi sa zapadne strane, sa pristupnoga puta koji se odvaja od glavne ceste što povezuje Trebinje i Nikšić.

Glavna osovina Crkve je u pravcu istok - zapad. U Crkvu se ulazi sa zapadne strane.

Nacionalni spomenik je izgrađen na lokaciji označenoj kao k.č. br. 1403 i 1404 (novi premjer), što odgovara k.č. broj 1513 (stari premjer), upisan u zk. izvadak broj 250, k.o. Župa, Općina Trebinje, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina.

Povijesni podaci

Arandjelovo se nalazi na teritoriju srednjovjekovne župe Vrm, koja je, zajedno sa starim gradom Klobukom, poznata već iz ranih srednjovjekovnih povijesnih izvora. Spominju je Konstantin Porfirogenet sredinom X. stoljeća i Pop Dukljanin u XII. stoljeću. Nalazila se u području Travunije. Porfirogenet spominje grad Vrm, a Pop Dukljanin brdo Klobuk. Od konca XII. stoljeća područje Trebinja je bilo pod vlašću Nemanjića. U jednom izvoru spominje se neki Radovan "Zuenich de Verma 1280. godine". Godine 1318. Dubrovčani su zabranili svojim trgovcima putovati u Vrm. Nakon što je Tvrtko I Kotromanić krunisan za kralja, ovo područje je 1377. godine potpalo pod bosansku vlast. Do 1391. župa Vrm je bila u posjedu Sankovića, koji su u to doba imali, između ostalih, i posjede u okolici Dubrovnika. Nakon smrti Sankovića njihovu zemlju su podijelili županijski gospodari Sandalj Hranić i knez Pavle Radenović. Pavle je dobio područja oko Bileće sa Banjanima, Trebinje, Klobuk sa Vrmom i Konavle. Grad Klobuk je bio pod vlašću velikaške porodice Pavlovića do 1441. godine, kada su im grad oduzele Kosače, koji su vladali Vrmom do 1477. godine, kada su ga zauzeli Osmanlije. Ovaj predio se zove Korjenici prema plemenu Korjenića, čiji se predstavnik spominje u dokumentu iz 1399. godine (Kapidžić-Kreševljaković, 1954, 19; Vego, 1957, 55,137).

U Crkvi na lijevom dovratku, prigodom izlaska iz narteksa, ugrađen je kamen na kojem je natpis. Bešlagićev prijevod glasi:
TRINAESTOGA SEPTEMBRA, UOČI KRSTOVDANA, PREDSTAVI SE RAB BOŽJI
GEORGIJE IMENOM ŽUPAN KRNJE.

Bešlagić natpis datira u 14. stoljeće (Bešlagić, 1959, 240-241).

U transkripciji M. Vege natpis glasi:

† M[е]s[e]ca сeк[т]eбра у трeтi нa дeс[е]тe д[н]ѣ (13.) прѣстaви сe рaв[ъ] б[о]жi Дeоргiје нa вeчeрије Н[р]истojвa днe, a имeнe[ъ] жупанe[ъ] Кр[н]ѣ (Krnje, Krnja).

Vego ovaj natpis datira u prvu polovicu 13. stoljeća i za to daje sljedeće argumente: ime Krnje nije neobično u 12. stoljeću; spominjanje dana smrti raba Đeorgija se javlja i na natpisu Marije Divice iz Vidoštaka kod Stoca iz 1231. godine, te konstatacije da se ovakav način računanja rijetko pojavljuje u kasnom srednjem vijeku; izraz *predstavi se* javlja se, također, na natpisu Marije Divice, kao i na natpisu župana Pribilše iz Poljica kod Trebinja datiranom u 1241. godinu. Međutim, ista formulacija RABE BOŽIJE se javlja i na stećku iznad groba Radače, supruge župana Nenca Čihoriča, datiranom u posljednju četvrtinu 14. stoljeća (Vego, 1962, 201, 230-231; isti, 1964, 183-184).

Isti natpis, međutim, Kajmaković datira u XI.-XII. stoljeće (Kajmaković, 1971, 365).

Na području stare Hercegovine u razdoblju XV, XVI. i XVII. stoljeća se grade jednobrodne crkve pravoslavne i katoličke provenijencije, za čiju gradnju se angažiraju dubrovački majstori. Tip jednobrodne crkve u primorskoj arhitekturi se javlja dosta rano, još u razdoblju preromanike, i njegov razvitak se može pratiti kroz cijeli srednji vijek. Dubrovački majstori su od davnina bili graditelji na objektima

sakralnog i profanog karaktera na tlu Bosne i Hercegovine. Crkve su sličnih dimenzija, a razlika među njima se javlja u načinu prijenosa sila bočnog potiska.

Prema arhitektonskim obilježjima, Crkva sv. Arhanđela Mihaila u Arandelovu pripada skupini hercegovačkih crkava sa prislonjenim lukovima, čiji se izvori nalaze u arhitekturi preromanike i romanike na dubrovačkom području i u Zeti (Ševo, 1995, str. 179).

O Crkvi sv. Arhanđela Mihaila u Arandelovu i njezinom nastanku nema točnih podataka. Crkva je vjerojatno izgrađena u razdoblju između prve polovice 16. i početka 17. stoljeća (Ševo, 1995, 179; Kajmaković, 1971, 365).

2. Opis dobra

Crkva sv. Arhanđela Mihaila se nalazi u pravoslavnom groblju sela Arandelova. Pored Crkve na istoj parceli se nalaze nekropola sa stećcima, kao i nadgrobni spomenici novijeg nadnevkva.

Prema konceptu prostornoga ustroja, Crkva sv. Arhanđela Mihaila pripada tipu jednobrodnih crkava pravokutnoga tlocrta sa polukružnom apsidom i zvonikom na preslicu.

Orijentacija Crkve je u pravcu istok - zapad sa ulazom na zapadnoj strani.

Vanjske dimenzije Crkve su oko 11,00 x 5,30 m, a unutarne oko 9,50 x 3,80 m. Visina, mjerena od poda do tjemena svoda, iznosi otprilike 4,60 m.

Crkva ima masivne kamene zidove čija debljina iznosi oko 75 cm. Zidovi su rađeni od krupnih pravilno klesanih kamenih blokova, vezanih malterom i složenih u horizontalne redove koji su vidljivi na vanjskim fasadama. Zidovi priprate na sjevernoj i južnoj strani leže na stećcima a i unutar Crkve su sačuvana dva stećka koji služe kao kamene klupe (Ševo, 1995, str. 179).

Crkva je zasvedena uzdužnim poluobljčastim svodom koji je ojačan sa dva poprečna luka. Uz uzdužne zidove naosa i priprate se nalaze duboki prislonjeni lukovi koje nose pilastri. U naosu su konstruirana po tri luka sa obje strane s tim da je srednji luk najširi i malo viši od ostala dva. Duljinom bočnih zidova priprate je konstruiran po jedan prislonjeni luk. U gornjim zonama uzdužnih zidova su vidljive čelične zatege.

Crkva je u cjelini prekrivena kamenim pločama sa karakterističnim preklonom na sljemenu, što je, obzirom na boju, urađeno nedavno. Apsida je, također, prekrivena kamenim pločama.

Crkva je osvjetljena kroz tri lučno završena prozorska otvora koji se nalaze na južnom i sjevernom zidu Crkve i kroz prozorski otvor na apsidi. Raspored otvora ima logički položaj i simetričan je u odnosu na raspored unutarnjih konstruktivnih elemenata objekta. Svjetle dimenzije prozorskih otvora su 0,40 m (širina) i 1,30 m (visina). Kamene okviri prozorskih otvora su blago zakošeni prema vani i sačinjeni su od po četiri kamena bloka.

Ulazni portal je smješten na zapadnom zidu Crkve sa novoizrađenim drvenim vratima, širine 80 cm i visine 1,75 m, koja su uokvirena masivnim kamenim dovratnicima i nadvratnikom. Iznad vrata se nalazi luneta, a iznad nje kamena rozeta. Rozeta se nalazi neposredno ispod zvonika-smještena u njegovoj osovini. Rozeta je kružnog oblika i upisana je u kvadrat. Podijeljena je u osam polja koja su naizmjenično raspoređena (puno i prazno), tako da četiri prazna polja čine križ.

Iznad zapadnog zida Crkve od fino obrađenog kamena krečnjaka je urađen zvonik «na preslicu» sa jednim otvorom za zvono. Visina zvonika do kamenog križa iznosi oko 7,6 metara i u njemu je smješteno veliko zvono.

U unutarnjosti Crkve, prema riječima Z. Kajmakovića, sačuvan je: «skroman, ali u isto vrijeme jedan od najoriginalnijih fresko-ansambala u Hercegovini» (*Kajmaković, 1971, 248*).

Nije poznato točno vrijeme kada je Crkva oslikana, kao ni njezin slikar. Na zapadnom zidu, u prostoru u kojem obično stoji podatak o ktitoru, vremenu oslikavanja crkve i autoru fresaka, otpao je malter za freske. Međutim, na temelju analogije stilskih karakteristika, pretpostavlja se da je slike u Arandjelovu izradila ista skupina autora koji su izvodili kompozicije fresaka u Crkvi Arhandjela Mihaila u Petrovićima¹ – selu na putu između Bileće i Nikšića, u Velimlju i Grahovu i manastiru Reževićima kod Petrovca na Moru, u prvim desetljećima XVII. stoljeća.

Prema riječima Lj. Ševo, fresko-ansambl arandjelovačke crkve je «relativno skroman, ali se uvrštava među najoriginalnije u Hercegovini, budući da je njegov autor uspješno sintetizovao vizantijske likovne tradicije sa elementima kritskog slikarstva, koje je preuzelo izvjesne renesansno-barokne forme, prilagođavajući ih pravoslavnom, istočnohrišćanskom kanonu i potrebama pravoslavne liturgije» (*Ševo, 1995, 180*).

Na temelju usporedbe ostvarenja fresaka u Crkvi, može se pretpostaviti da su Crkvu oslikala dva majstora: glavni majstor sa svojim pomoćnikom.

Kada Kajmaković govori o slikarima hercegovačkih crkava iz prvih desetljeća XVII. stoljeća, on kaže da oni «ne najavljuju svojim djelom veliko slikarstvo Georgija Mitrofanovića u Zavali i Dobričevu», već plejadu slabijih slikara koji će stvarati kasnije u Lomnici, Mostaćima, a kasnije i u priprati manastira Dobričevo, te da će oni «zacrtati početak razvojne linije jednog rusticiziranog slikarskog zanata koji će do tridesetih godina XVII. stoljeća ovdje opstajati naporedo sa aktivnošću znatno boljih majstora na silaznoj liniji pozne srpske freske» (*Kajmaković, 1971, 249*).

Međutim, on, također, kaže za arandjelovačkog freskopisca da je «interesantna slikarska ličnost», da je nadaren, da je vjerojatno odgojen u skromnoj zografskoj radionici na crnogorskom primorju ili u Makedoniji, da je na svojem umjetničkom putu pretrpio snažan utjecaj zapadnoga slikarstva, te da je neke predloške za svoje freske uzimao sa slika monumentalnih srednjovjekovnih crkava (*Kajmaković, 1971, 249-250*). S druge strane, Kajmaković na temelju pisma ovog slikara, koje je mješavina srpskog u donjim zonama i grčkog pravopisa u gornjim zonama, zaključuje da je on ili njegov pomoćnik možda bio Grk, a ako nije, onda se služio grčkim pismom i slikarskim priručnicima (*Kajmaković, 1971, 251*). Isti zaključak o podrijetlu slikara je iznijela i Ljiljana Ševo (*Ševo, 1995, 180*).

Za glavnog slikara Kajmaković kaže da neka koloristička i crtačka rješenja koja se primjećuju na figuri sv. Dimitrija, postavljenoj na karakteristične, veoma tanke noge, pokazuju stvarnu potencijalnu snagu umjetnika, ali da on, isto tako, prema svojem djelu nije pokazivao veliku odgovornost, nego da slika brzo, sa željom da pokrije što više zidne površine, te da otuda i dolaze neprirodno veliki formati pojedinih fresaka. Također, namazi boje, posebice na likovima, mnogo su pastozniji od mjere koju dopušta fresko-tehnika, što Kajmaković smatra utjecajem uljanih slika koje je slikar mogao vidjeti na primorju.

Postupak kojim slikar stvara fizionomije svojih likova u donjim zonama je sljedeći: po tamnosmeđoj pozadini, po sredini lica stavlja zeleno-maslinasti namaz. Jako osvjetljena mjesta modelira blijedim okerom, usne su blijedoružičaste, brkovi i vlasi gotovo crni, oči velike sa krupnim zjenicama, a iznad čela formira zeleno-maslinasti oval ispod kojega je, uz obrve, srcoliki luk. Jedva primjetne bijele crtice

¹ Slike Crkve su nastale 1604. godine (*V. Đurić, 1960, 272*).

postavlja na jagodicama. Preovlađuju tamnosmeđi tonovi, osobito na predstavama mlađih likova, a na starijim se sreću zeleno-maslinasti i blijedi oker tonovi.

Cjelokupno slikarstvo je koncentrirano u pet zona:

1. stojeće figure ratnika,
2. poprsje mučenika,
3. kompozicije velikih blagdana,
4. poprsja proroka,
5. predstava Krista kao Pantokratora i Anđela Velikog savjeta, te gornji dio scene Uzašašća Kristovog².

Želeći doći do što veće slikarske površine, slikar u kompozicije uključuje i površine ležena, koje prelaze vrhom svoda. Predstavljene figure svetaca su iz istog razloga neadekvatne prema formatima obzirom na male dimenzije prostora Crkve. Neke od njih (sv. Dimitrije i Arhanđeo Mihailo) iznad južnog prozora su natprirodne veličine³. Upravo se u tomu najviše i ogleda nemoć slikara kada je trebao neku kompliciraniju kompoziciju realizirati na maloj površini kao što je slučaj sa kompozicijama velikih blagdana. Slikari arandelovačke crkve tada svoje likove smanjuju samo po duljini, ne vodeći računa o proporcijama. Oni se snalaze onda kad trebaju oslikati veliku zidnu plohu sa jednom figurom.

Detaljniju analizu rada pomoćnika glavnog majstora je nemoguće uraditi, jer je njegovo djelo u veoma teškom stanju, a prekriveno je nespretnim improvizacijama retuša u XIX. stoljeću (*Kajmaković, 1971, 253-254*).

Također je bitno napomenuti da priprata Crkve nije nikada bila oslikana, te da su na sjevernom zidu naosa u gornjim zonama freske vidljive samo u fragmentima. Kompozicije velikih blagdana su ovdje tekle sljedećim redom:

- Kristov ulazak u Jeruzalem,
- Raspeće Kristovo,
- Mironosice,
- Uzašašće Kristovo – najočuvanija freska na ovom zidu (*Kajmaković, 1971, 369*).

Tijekom Prvog svjetskog rata sjeverni zid Crkve je oslikao «neki Talijan, ratni zarobljenik» (*Kajmaković, 1971, 365*).

RASPORED FRESAKA⁴:

ZAPADNI ZID promatrano u pravcu J→S

1. Apostoli Petar i Pavao (okrenuti su jedan prema drugom, a između sebe pridržavaju model crkve)
2. Car Konstantin i carica Jelena
3. Sokl je ukrašen nabranim zavjesama bijele boje sa crnim izlomljenim linijama
4. Ornamentalni friz sa stiliziranom valovitom palmetom bijele boje na crnoj podlozi. Na sredini ovog friza je crvenom bordurom obrubljeno polje,

² Uzašašće Kristovo je naslikano u još nekim crkvama na svodu kao što su Crkva sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju (XVI. stoljeće), Crkva Presvete Bogorodice u Sredskoj (*Kajmaković, 1971, 253*).

³ Predstave odaju dojam kao da su majstori bili pod utjecajem neke monumentalne građevine čijem su enterijeru odgovarali i monumentalni formati.

⁴ Shematski prikaz rasporeda slikarstva je sastavni dio odluke.

postavljeno točno iznad vrata. Na njemu je vjerojatno trebao stajati ktitorski natpis

5. Uznesenje Presvete Bogorodice
6. Nepoznati prorok
7. Nepoznati prorok
8. Nepoznati prorok
9. Sveti Dimitrije

JUŽNI ZID promatrano u pravcu I→Z

10. Sveti Georgije
11. Sveti Teodor Stratilat
12. Usko polje sa predstavom križa (IC, XC-NI, KA)
13. Sveti Teodor Tiron (oštećena sa strane zbog proširenja prozora)
14. Sveti Arhanđel Mihailo (teško oštećena freska)
15. Sveti Viktor (poprsje sveca oštećeno)
16. Sveti Nikola
17. Sveti Simeon Nemanja (СВѢТІ СІМЕОНЪ). Freska je oštećena
18. Sveti Sava Srpski (freska je oštećena)
19. Rođenje Kristovo (Kompozicija je veoma oštećena. Donekle je retuširana.)
20. Sretenje Gospodnje (Kompozicija je oštećena. Retuširana.)
21. Krštenje Kristovo (Kompozicija je oštećena. Retuširana.)
22. Lazarevo uskrsnuće (Desna polovica freske je potpuno uništena.)
23. Polje sa stiliziranom palmetom
24. Nepoznati prorok
25. Nepoznati prorok
26. Nepoznati prorok
27. Nepoznati prorok
28. Prorok Avakum
29. Prorok Isaija
30. Prorok Zaharije
31. Nepoznati prorok
32. Nepoznati prorok
33. Gornji dio scene Uzašašća Kristovog sa predstavom Krista u mandorli (Freska je oštećena.)
34. Kristos Pantokrator
35. Antropomorfna predstava Mjeseca u plavičastom tonu. Njegov pandan na sjevernoj strani je predstava crvenog Sunca.
36. Kristos kao Velikog savjeta anđeo (Ovo je najočuvanija cjelina na svodu. Nije retuširana.)

ISTOČNI ZID promatrano u pravcu S→J

37. Nepoznati svetac (Freska je uništena.)
38. Kristos Emanuilo
39. Nepoznati sveti otac
40. Nepoznati sveti otac (možda sveti Ivan Zlatousti)
41. Nepoznati sveti otac (Figura je uništena proširivanjem prozora.)
42. Nepoznati sveti otac (Figura je uništena proširivanjem prozora.)
43. Nepoznati sveti otac

- 44. Sveti Kiril filozof
- 45. Bogorodica Širšaja Nebes
- 46. Donji dio scene Uzašašća Kristovog

Drvena ikonostasna pregrada je postavljena u Crkvu početkom XX. stoljeća. Pojedini dijelovi pregrade su ukrašeni duborezbarskim radovima – uglavnom duboreznim floralnim motivima. Također, na pojedinim mjestima – donje zone pregrade su oslikane motivima cvijeća.

U ikonostasnu pregradu su umetnute ikone, rad nepoznatog autora. Nastale su vjerojatno početkom XX. stoljeća. Rađene su tehnikom ulje na platnu.

U kompozicijskom pogledu ikone na ikonostasnoj pregradi se mogu podijeliti na tri zone: donja, središnja i gornja zona.

U donjoj zoni su postavljene sljedeće ikone promatrano u pravcu S→J⁵:

1. Sveti arhanđeo Stefan – na vratima
2. Prijestolna ikona sa likom Presvete Bogorodice,
3. Carske dveri sa scenom Blagovijesti,
4. Prijestolna ikona sa Kristovim likom,
5. Sveti arhanđeo Mihailo – na vratima

U središnjoj zoni su postavljene ikone sa sljedećim scenama, promatrano u pravcu S→J:

1. Krštenje Kristovo
2. Sveti Vasilije Ostroški
3. Tajna večera,
4. Sveti Sava Arhiepiskop
5. Preobraženje Gospodnje

U središnji prostor gornje zone je postavljena ikona Svetog trojstva.

Nekropola sa stećcima

Koncem pedesetih godina 20. stoljeća na nekropoli uz crkvu u Aranđelovu je evidentirano 80 stećaka, većinom u obliku sanduka na kojima se zapaža nekoliko ukrasa u vidu polumjeseca, mača, križa (Bešlagić 1959, 240-241). U kataloškom prijegledu stećaka isti autor je izbrojio 76 spomenika, od toga 20 ploča i 56 sanduka, od kojih je 5 ukrašenih motivima mača, luka i strijele i bordurama od tordirane trake i povijene lozice (Bešlagić, 1971, 404).

U listopadu 2005. godine na nekropoli su konstatirana 52 stećka djelomično smještena u šest skupina. Primjetno je da su stećci postavljeni u redove, orijentirani zapad-istok. Nekropola je dosta razvučena, proteže se na površini od oko 60 (Z-I)x24 (S-J) m, a redovi stećaka se nižu u dva osnovna reda, u pravcu zapad-istok. Cijela nekropola je smještena sjeverno od Crkve, osim jednog usamljenog stećka koji stoji ispred ulaza u Crkvu. Stećci se nižu u dva osnovna reda međusobno udaljena oko 10 m jedan od drugog. Spomenici su nejednako, ali pretežno slabije obrađeni i utonuli u zemlju. Većina spomenika je izrađena od lokalnog kamena koji je podložen

⁵ Ikone ove zone su zamijenjene i umjesto starih, tijekom 2003. i 2004. godine, postavljene su nove, sa istim scenama, ali rađene u tehnici tempere na drvetu. Također je promijenjen i stil – predstave svetaca na ikonama su urađene u tradicionalnom bizantijskom načinu prikazivanja svetaca.

raslojavanju. Kutovi su im djelomično odbijeni, a neke tanje ploče su prepolovljene. Nekoliko ploča, visine do 0,25 m, lijepo i pravilno je isklesano. Od sanduka najviše su zastupljeni niski sanduci, visine do 0,40 m.

Ukrasni motivi, osim na dva stećka, gotovo se ne razaznaju.

Najznačajnija je skupina br. 1, udaljena zapadno od Crkve oko 20 m. U njoj se nalaze 3 ukrašena stećka.

- Stećak br. 1 sanduk (dim. 1,8x0,6x0,5 m),
- Stećak br. 2 ploča (dim. 1,6x0,7x0,12 m),
- Stećak br. 3 sanduk (dim. 1,9x0,6x0,35 m),
- Stećak br. 4 velika ploča (dim. 2x1,13x0,25m); ukras: veliki plastično izveden mač duž cijele ploče,
- Stećak br. 5 sanduk (dim. 1,9x0,93x0,40 m); na ploči su urezani mač, luk i strijela okrenuti nadolje,
- Stećak br. 6 ploča (dim. 1,9x0,66x0,23 m),
- Stećak br.7 sanduk sa odvojenim postoljem (dim. sanduka 1,23x0,57(54)x0,90 m); postolje djelomično razbijeno dim. 1,8x 1m. Na vodoravnoj, sjevernoj bočnoj i zapadnoj čeonj strani ukrašen je plastično izvedenim motivom tordirane trake. Na sjevernoj strani je uokvireno prazno polje, a na zapadnoj bočnoj u sredini je urezana rozeta uokvirena istom takvom plastičnom trakom. Na vodoravnoj strani je udubljenje uokvireno istom trakom. Na gornjem rubu bočne strane je isklesana bordura sa motivom povijene lozice.
- Stećak br. 8 sanduk (dim. 1,4x0,55x0,25 m),
- Stećak br. 9 ploča (dim. 1,3x0,8xm, utonula u zemlju),
- Stećak br. 10 sanduk (dim. 1,15x0,57x0,3 m),
- Stećak br. 11 sanduk (dim. 1,95x0,95x0,7 m),
- Stećak br. 12 sanduk (dim. 1,5x0,6x0,2m).

Skupina br. 2

Stećci broj 13,14 i 15 su velike pravilno klesane ploče, nalaze se oko 10 m sjeverno od stećaka označenih na planu kao br. 1.

Skupina br. 3

Stećci broj 16,17,18,19, 20, 21, 22 čine skupinu od šest niskih sanduka grupiranih oko velike ploče, a dva manja sanduka. Stećci br. 23 i 24 su postavljeni odvojeno. Ova skupina stećaka se nalazi 10 m zapadno od skupine br. 2.

Skupina br. 4

Stećci broj 25-37, ukupno 13 komada, nalaze se istočno od skupine br. 2 i udaljeni su od nje oko 12 m. Tu je jedna veća skupina od 7 stećaka, a ostali su raštrkani oko nje.

Skupina br. 5

Stećci broj 38-43, ukupno 6 komada, udaljeni su od skupine br. 4 oko 7 m prema istoku. Sastoji se od velikih ploča.

Skupina br. 6

Stećci broj 44-51, ukupno 8 komada, niskih sanduka i ploča.

Stećak br. 52 u obliku dobro obrađene ploče leži osamljen oko 5 m zapadno od crkvenog ulaza. Na vodoravnoj ploči je jednostavna plastična traka kao okvir. Izgleda da je na zapadnoj polovici dio grede od odlomljenog križa.

3. Dosadašnja zakonska zaštita

U postupku koji je prethodio donošenju konačne odluke o proglašenju izvršen je uvid u dokumente o zaštiti dobra i utvrđeno je sljedeće:

Na temelju zakonske odredbe, a Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu broj 02-689-3 iz 1962. godine, Crkva u Aranđelovu, NOO Trebinje, srez Mostar, upisana je u registar nepokretnih spomenika kulture.

Prostornim planom **Republike** Bosne i Hercegovine do 2002. godine Crkva sv. Arhanđela Mihaila u Aranđelovu je evidentirana i valorizirana kao pojedinačni spomenik I. kategorije.

Na Privremenoj listi nacionalnih spomenika Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika Crkva sv. Arhanđela Mihaila u Aranđelovu kod Trebinja je upisana pod rednim brojem 668.

4. Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

Nema raspoloživih podataka sa detaljima (opseg, vrsta, materijali, metodologija i tehnike i sl.) o sanacijskim radovima, konzervatorsko-restauratorskim radovima na Crkvi.

Od lokalnog pučanstva smo dobili sljedeće oskudne podatke u svezi ovih radova:

- 1992/93. godine izvođeni radovi na čišćenju slika na južnom zidu,
- 1998. ili 1999. stare kamene ploče mještani zamijenili sadašnjim, mermernim,
- 2000/01. godine urađena drenaža oko Crkve,
- 2000/01. godine u sklopu drenaže je vršeno i arheološko istraživanje unutar Crkve,
- 2004. godine izvođeni radovi na čišćenju fasade i pokrivanju krova,
- 2005. godine djelomično fiksiranje slika na sjevernom zidu Crkve,
- Stećci su evidentirani 1959. i 1971. godine.

5. Sadašnje stanje dobra

Uvidom na terenu u listopadu 2005. godine ustanovljeno je sljedeće:

Objekt Crkve sv. Arhanđela Mihaila u Aranđelovu, gledano sa vanjske strane, je u dobrom stanju. U unutarnjosti objekta Crkve su vidljiva oštećenja, koja su vjerojatno nastala u zemljotresu 1979. godine. Ta oštećenja su veće pukotine koje se nalaze na poluobljčastom svodu uz kamene lukove koji služe za ojačanje svoda.

Ostala oštećenja na zidovima su prouzročena djelovanjem vlage.

Zbog velikog i snažnog djelovanja vlage, došlo je do propadanja – pucanja i slabljenja intenziteta boje slika na sjevernom zidu Crkve, u prostoru apside i na svodu naosa. Na tome dijelu slike su vidljive samo u fragmentima.

Fresko-malter je natopljen vlagom, što je izazvalo njegovo potklobučenje na mnogim mjestima i otpadanje oslikanih površina. Najteža oštećenja su vidljiva u

donjoj zoni sjevernog zida. U toj zoni je na pojedinim mjestima fresko-malter otpao sve do kamene podloge. Također su na tim mjestima prisutna i najveća potklobučenja. Da se fresko-malter ne bi dalje odvaljivao, nepoznate osobe su bez znanja svećenika ušle u Crkvu i gazom fiksirale donje zone slika na sjevernoj strani zida.

Slike na južnom zidu Crkve su u mnogo boljem stanju.

Pojedini stećci na nekropoli su oštećeni usljed dugotrajnih vremenskih utjecaja i upali u zemlju. Na većini stećaka su prisutni biljni organizmi, uglavnom lišajevi, mahovina, a u neke su urasli grmlje i drveće koji razaraju strukturu kamena i prijete da trajno oštete spomenike.

III - ZAKLJUČAK

Primjenjujući Kriterije za proglašenje dobara nacionalnim spomenikom («Službeni glasnik BiH» br. 32/02 i 15/03), Povjerenstvo je donijelo odluku kao u dispozitivu. Odluka je utemeljena na sljedećim kriterijima:

A. Vremensko određenje

B. Povijesna vrijednost

C. Umjetnička i estetska vrijednost

- C. I. Kvaliteta obrade
- C. III. Proporcije
- C. IV. Kompozicija
- C.V. Vrijednost detalja

D. Čitljivost

- D.II. Svjedočanstvo o povijesnim mijenama
- D. IV. Svjedočanstvo o određenom tipu, stilu ili regionalnom maniru

E. Simbolička vrijednost

- E. I. Ontološka vrijednost
- E. II. Sakralna vrijednost
- E. III. Tradicionalna vrijednost
- E. IV. Vežanost za rituale i obrede
- E. V. Značaj za identitet skupine ljudi

F. Ambijentalna vrijednost

- F.III. Objekt ili skupina objekata je dio cjeline ili područja

G. Izvornost

- G.I. Oblik i dizajn
- G.III.Namjena i uporaba
- G. IV. Tradicija i tehnike
- G. V. Položaj i smještaj u prostoru
- G. VI. Duh i osjećanja

Sastavni dio ove odluke su:

- preslik katastarskog plana,
- zk. izvadak, posjedovni list,
- fotodokumentacija,
- grafički dodaci.

Korištena literatura

Tijekom vođenja postupka proglašenja graditeljske cjeline Crkve sv. Arhanđela Mihaila u Aranđelovu sa nekropolom stećaka nacionalnim spomenikom, korištena je sljedeća literatura:

- 1954. Kreševljaković, Hamdija - Kapidžić, Hamdija, *Stari hercegovački gradovi*, "Naše starine" II, Sarajevo, 1954, 9-21.
- 1957. Vego, Marko, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957.
- 1958. Bešlagić, Šefik, *Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, br. XIV, Sarajevo, 1959, 239-247.
- 1960. Đurić, Vladimir, *Fresko slikarstvo manastira Gradišća u Paštrovićima*, Istorijski zapisi XVII, sv 1, Titograd, 1960.
- 1962. Vego, Marko, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, br. XVII, Sarajevo, 1962, 191-243.
- 1964. Vego, Marko, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, arheologija, br. XIX, Sarajevo, 1964, 173-211.
- 1964. Korać, Vojislav - Đurić, Vojislav, *Crkve sa prislonjenim lukovima u Staroj Hercegovini i Dubrovačko graditeljstvo XV-XVII vijek*, Zbornik Filozofskog fakulteta br. VII, Beograd, 1964, 561-629.
- 1971. Kajmaković, Zdravko, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1971.
- 1971. Bešlagić, Šefik, *Stećci, Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971.
- 1991. Šuput, Marica, *Spomenici srpskog crkvenog graditeljstva XVI-XVII vek*, Beograd-Novi Sad-Priština, 1991.
- 1995. Ševo, Ljiljana, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine*, Banjaluka, 1995.

Učesnici u istraživanju i izradi Prijedloga odluke:

- *Alisa Marjanović, suradnik za spomenike graditeljskog naslijeđa u Povjerenstvu za očuvanje nacionalnih spomenika*
- *Lidija Fekeža, magistar arheologije, vanjski suradnik Povjerenstva*
- *Slobodanka Nikolić, profesor geografije i etnologije, suradnik za pokretno naslijeđe u Povjerenstvu*